

РОЗДІЛ II

Сторінки вітчизняної економічної історії

БОРИСЕВИЧ С.О.
(м. Київ)

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ЦЕРКВИ В XIX ст.

У вітчизняній історіографії дореволюційного, радянського й сучасного періодів можна виділити декілька досліджень щодо законодавчого регулювання землеволодіння та землекористування церкви у XIX ст.

К.О.Неволін, як представник історичної школи в юриспруденції, дотримувався думки про історичне походження й поступове укладання відповідних законів і дослідив перше видання зводу останніх. Його фундаментальна праця перетворилася на своєрідний історичний коментар, у котрому в хронологічній послідовності висвітлюються різноманітні питання законодавчого регулювання всіх сфер суспільного життя¹. Релігійний діяч та історик церкви М.В.Симашкевич на підставі російського законодавства з питань секуляризації земельних володінь католицької церкви визначив вплив політичного фактора на розвиток цього процесу на Поділлі².

Юрист Б.М.Кочаков, досліджуючи повне зібрання законів Російської імперії, вперше звернув увагу на особливість її законодавства, яке ототожнювало політичні цілі з правовими, що стосувалося регулювання різних суспільних процесів, зокрема і в аграрній сфері³.

А.Л.Зінченко продовжив дослідження О.П.Крижановського щодо стану церковного землеволодіння на Правобережній Україні у першій половині XIX ст., значну увагу приділивши православним сільським церквам, законодавчому регулюванню їх матеріального становища останніх та наділення їх землею⁴.

Значну увагу законодавець приділив церковному землеволодінню й землекористуванню після приєднання Правобережної України до Російської імперії. Верховну владу не цікавило матеріальне становище уніатської та католицької церков. Єдине питання, котре її хвилювало, – перехід уніатських церков у православ'я, що дало б можливість швидше уніфікувати державну релігію в краї. Саме тому влада не опікувалася питаннями церковних земель в Правобережній Україні. Воно було актуальним лише в імперському масштабі. Зокрема указом від 18 грудня 1797 р. Павло I зобов'язав Синод наділяти архієрейським будинкам по 60 дес. землі, монастирям – по 30 дес., а сільським церквам, священники котрих не перебували на державному утриманні, по 33 дес. угідь⁵.

3 листопада 1798 р. побачив світ регламент щодо костьолів, а також кляшторів, спрямований на одержавлення римсько-католицької церкви, як і православної. Віднині католицьке духовенство повинно було підлягати єпархіальному управлінню й архієрею. Йому заборонили продавати, дарувати та вимінювати будь-яке майно без згоди імператора⁶. Регламентами від 13 листопада

й 11 грудня 1798 р. майно римо-католицької церкви прирівняли до державного. Цей захід ні в якому разі не був проявом репресій стосовно поляків, а лише уніфікував принцип взаємовідносин християнської церкви різних конфесій із самодержавною владою⁷, що і було узагальнено регламентом від 3 листопада 1799 р.⁸

Російська держава, прагнучи встановити status quo, під час започаткування генерального межування в імперії заборонила указом від 5 квітня 1800 р. міняти земельні угіддя церков та монастирів⁹.

Вимоги православних сільських священиків, котрим поміщики-католики відмовляли у законних правах на аграрні угіддя, зумовили появу указу Синоду від 16 січня 1801 р., який продублював для церковного керівництва та поміщиків Правобережної України указ від 18 грудня 1797 р. про їх обов'язок наділяти сільським парафіяльним церквам 33 дес. земельних угідь (30 дес. орної та 3 дес. сінокоосу), якщо у них було менше землі до того¹⁰. Отже, в Правобережній Україні розпочалося переведення греко-католицьких сільських церков у православні й підводилося законодавче підґрунтя під панування їх у краї, незважаючи на опір поміщиків-католиків.

З осені 1794 р. розпочався цей перехід у православ'я. 1795 р. він набув масового характеру і в основному, закінчився у 1796 р.¹¹

На початку XIX ст. влада польських поміщиків в їхніх та державних маєтках залишалася необмеженою. Адже вся місцева адміністрація була підконтрольна їм. Користуючись цим, вони безкарно чинили утиски новопризначеним православним священикам й їхнім парафіянам. Саме в цій ситуації 11 лютого 1804 р. Сенат видав черговий указ у низці подібних законодавчих актів про обов'язкове наділення сільським церквам 33-десятинної пропорції землі за будь-яких рішень межових канцелярій стосовно суперечок між різними землевласниками¹².

Питання наділення сільських церков зазначеною пропорцією землі вирішувалося дуже повільно через ігнорування його польськими поміщиками. Така ситуація змусила Синод звернутися 18 листопада 1809 р. з указом до державних установ Правобережної України, зобов'язавши їх сприяти остаточному наділенню сільських церков 33 дес. землі, а консисторії та губернські правління скласти реєстр усіх останніх і опис їх матеріального стану, котрий мав стати для них керівництвом у виконанні цієї законодавчої вимоги¹³.

У черговий раз до цього питання влада повернулася майже через 16 років. 17 лютого 1825 р. імператор затвердив висновок Державної ради, докорінно змінивши вектор відповідної політики. Від поміщиків уже не вимагалось наділення сільських церков землею. Адже вона мала відводитися із земельних ділянок спільного володіння парафіян на термін існування сільської церкви. Тобто такі ділянки перебували в неї у тимчасовому володінні й, як і раніше, належали селянам. З того часу в західних губерніях імперії за всі аграрні угіддя, котрі були відмежовані сільським церквам на підставі указу від 11 січня 1798 р., вважалися уділами. Вони визнавалися тимчасовим володінням та були приєднані до загальної площі земельних угідь парафіян, за котрі вони, як і раніше, мали ремонтувати дороги, мости та гаті. Церкви, земля котрих не становила уділів на підставі указу 1798 р., залишались у власності й безпосередньому розпорядженні священиків, що зобов'язувало їх самих проводити ремонтні роботи. Цей закон уперше виділив та легалізував землеволодіння та землекористування сільських церков у західних губерніях¹⁴.

І все ж наділення їх певною частиною землі законодавцем вирішувалося ще раз. 6 грудня 1829 р. Микола I затвердив положення про наділ землі церквам у державних маєтках, згідно з якими «...для заможного утримання причтів мали нарізати ґрунти відповідно до земельних просторів... тобто де на душу більше 15 дес., там нарізати потрібну пропорцію, тобто 99 десятин... де селяни мають... від 12 до 15 де. ... там нарізати церквам подвійну пропорцію... 66..., де селяни мають від 8 до 12 дес. на душу, там замість 33 дес. нарізати 49,5 (півтори пропорції) там, де селяни мають менше 8 дес., зробити добавку, можливо, на розсуд Міністра Фінансів...». До закону додавалися правила заміни церковних земель. Їх дозволяли міняти, якщо вони розміщувалися у віддалених місцях, на землі кращої якості та в разі черезсмужжя володіння¹⁵.

Відомо, що монастирям у Російській імперії законодавчо було заборонено купувати заселені маєтки. Але уряд з'ясував, що значна кількість православних монастирів зазнавала нестатків, особливо в разі недостатньої матеріальної підтримки з боку держави. Подібна ситуація була характерною для Правобережжя, де завершився процес переходу уніатських монастирів у православні, а належної державної фінансової підтримки вони не отримали. Враховуючи таку ситуацію, Олександр I указом від 29 травня 1810 р. дав згоду монастирям купувати маєтки, але кожний раз із його особистого дозволу останнього. Процедура отримання останнього була доволі бюрократизовано. Вона давала можливість державним установам з'ясувати матеріальний стан монастиря й походження коштів, за котрі планувалося купувати маєтність¹⁶. Низка наступних законів відповідала цьому указу. Так, Олександр I затвердив положення Комітету міністрів від 4 січня 1819 р., на підставі якого заборонялося монастирям та церквам укладати акти на придбання нерухомості шляхом дарування або купівлі без дозволу монарха¹⁷. Такого не було навіть за часів правління Петра I, котрий перетворив церкву на одну з інституцій держави. Сенсу в цьому нововведенні не було. Адже майже всі придбання церкви мав затверджувати імператор. Поява закону пояснюється бажанням урядових кіл установити тотальний контроль над усіма процесами, які відбувалися у суспільстві. Сенатським указом від 31 травня 1822 р. заборонялося передавати в заставу церковні заселені маєтки, землі, ліси, городи, сіножаті, озера і рибні ловлі без дозволу царя¹⁸. Черговим яскравим свідченням централізації управління й контролю у Російській імперії, яке поширювалося на православну церкву, став закон Державної ради від 17 грудня 1810 р, котрий заборонив передавати у приватну власність церковне майно та земельні володіння на підставі рішення суду. Адже вони прирівнювалися до державних. Подібне відчуження здійснювалося лише у разі дозволу Сенату і царя. При цьому не бралось до уваги рішення суду¹⁹.

Приділялась увага й розмежуванню церковних угідь із державними та приватними землями. На запит литовсько-гродненського губернського прокурора Лада про порядок межкування католицьких церковних земель Сенат відповів указом від 12 липня 1804 р., згідно з котрим дозволялося розмежовувати православні й католицькі церковні землі в тому порядку, як і державні, аби позбутися зайвої бюрократичної тяганини²⁰. 23 лютого 1817 р. Сенат схвалив правила межкування церковних земель всупереч відповідній інструкції. На їх підставі до складу межових комісій вводилися представники церкви²¹. Правила вирішення відповідних суперечок між духівництвом та іншими землевласниками встановив указ від 24 жовтня 1818 р.²²

У першу третину XIX ст. царизм продовжував опікуватися майновим забезпеченням православної й римсько-католицької церков, зокрема їх землеволодінням. Земельна власність католицької церкви була зрівняна в правах із землеволодінням православної та держави. У маєтках останніх розмір церковних земель був пов'язаний із середнім розміром земельних наділів місцевих селян. Це зумовлювалося тим, що, на відміну від православного духовенства в Білорусії й Литві, котре отримувало від держави жалування, для священнослужителів Правобережжя України застосували принцип матеріального утримання шляхом обробки їхньої землі селянами²³. Їм уперше дозволили відчужувати незаселені аграрні угіддя у приватну власність. Разом із тим закон заборонив монастирям купувати маєтки, складати купчі акти і віддавати в заставу церковне майно без дозволу імператора. Без санкції Сенату та царя заборонялося впроваджувати у життя судові рішення з відчуження церковного нерухомого майна в приватну власність. Уперше впроваджувався статус земель парафіяльних сільських церков. Угіддя, які вони отримали після указу від 11 січня 1798 р., вважалися їх тимчасовою власністю, а ті, що їм наділили до нього, – постійною.

Незважаючи на те, що земельні володіння православної й католицької церков вважалися державною власністю і що влада контролювала та регулювала їх аграрні відносини, указом від 6 травня 1831 р. вона дозволила керівникам останньої обмінювати фондушеві землі, котрих яких не перевищувала 10 тис. руб. асигнаціями, на землі приватних осіб, з перевіркою консисторіями доцільності такого акту. Дозволялося затверджувати контракти на землі, які віддавалися церквою в орендне утримання від 3 до 12 років²⁴. Таким чином, держава брала під свій контроль оборудки католицької церкви із землею.

1832 р. Державна рада розглянула справу про заставу нерухомого майна за кредит від православних церков і монастирів. Законом від 1 жовтня 1831 р. заборонялося затверджувати заповіти з передачі нерухомості церквам чи монастирям, але у Правобережній Україні цей акт не набув чинності. Крім того, церкві не заборонялася комерційна діяльність, зокрема надання кредиту на майно з взяттям застави, котре б переходило в її володіння у разі виникнення заборгованості з повернення позики. За російським законодавством, такі справи дозволяв лише імператор. Тому законом від 13 жовтня 1832 р. цю законодавчу норму поширили на Правобережну Україну, заборонивши церквам займатися комерційною діяльністю²⁵.

Потрібно зазначити, що польські поміщики всіляко сприяли зростанню впливу і багатств сільських костюлів та лояльно ставилися до греко-католицьких церков. Але з приєднанням Правобережжя України до Російської імперії уніатські сільські церкви почали переходити у православ'я, що викликало опір їх священників і поміщиків. Раніше землевласники за власний кошт утримували греко-католицькі церкви й їх священнослужителів, відмовляючись робити це стосовно православних. Саме тому російський уряд поширив на приєднані від Речі Посполитої території російську законодавчу норму про наділення сільських православних церков 33 дес. Землі на їх матеріальне утримання. Вимога такого наділення викликала земельні суперечки між поміщиками та церквою. Волинські поміщики запропонували в 1818 р. утворити у Київській, Волинській, Подільській, Могилівській і Мінській єпархіях особливі комісії. Наслідки їх діяльності не виправдали сподівань уряду. Адже майже всі поземельні суперечки православних церков із поміщиками вирішувалися в

судах. На підставі подання Синоду Сенат указом від 10 вересня 1834 р. ліквідував комісії у Волинській та Подільській губерніях. Визнавалося за необхідне спірні справи повернути до традиційного, законодавчо визначеного способу вирішення²⁶. Отже, пропозиція волинських поміщиків уповільнила на 16 років процес наділення сільських православних церков 33 дес. аграрних угідь. Листопадове повстання 1830 р. змусило владу привернути увагу до цього питання. Й усе ж у подальшому поміщики переклали виконання цієї законодавчої норми на селян.

Унаслідок цього законом від 26 жовтня (30 листопада) 1834 р. визнавалося необхідним наділяти сільські православні церкви в державних маєтках не менше ніж 33 дес. угідь незалежно від чисельності селян у парафії. Разом із тим земельний наділ цих церков мав зростати за рахунок зменшення наділів державних селян²⁷.

До цього питання законодавець повернувся лише у 1842 р. 20 липня Микола I затвердив правила втілення в життя положення про забезпечення землею, будинками та одноразовою допомогою православне сільське духовенство західних губерній. У державних маєтках селяни мали виділяти із своїх угідь 33-десятинну пропорцію землі, якщо в них було не менше ніж 4 дес. на кожну ревізку душі. Якщо ділянок такого розміру не вистачало, парафіяни щорічно компенсували їх нестачу грошима чи продовольством. Заборонялося наділяти землею церкву, якщо у парафії було менше ніж 4 дес. на кожну ревізку душі²⁸. Отже, самодержавство відмовилося від принципу наділення православних сільських церков обов'язковою 33-десятиною пропорцією землі, що було спричинено зростанням цінності останньої та збільшенням кількості селянських заворушень, особливо в Правобережній Україні. Це змусило уряд відмовитися від такого законодавчого принципу, тим більше за рахунок селянських земельних наділів або земель спільного користування. Адже малоземелля провокувало селян на виступи проти влади і зменшувало надходження коштів до казни. Відтепер сільським церквам компенсувати нестачу земельного наділу мали або селяни, або духовне відомство. Внаслідок цього 27 березня 1841 р. імператор затвердив статут духовних консисторій, в якому визначалися господарські права монастирів та церков і порядок розгляду прохань про наділення їм орних чи лісних угідь. Із того часу все церковне майно мало реєструватися в консисторіях²⁹.

Більше того, указом від 25 грудня 1841 р. Міністерству державних маєтностей підпорядкувалися заселені маєтки православного духовенства західних губерній. Зазначалося, що «...Катерина II ...вважала невластивим духовному чину відволікатися від його прямих, святих обов'язків мирськими справами й ...веліла передати їх у казенне відомство та управління, а на утримання духовенства призначила постійні оклади жалування...». Цей принцип не був поширений у Правобережній Україні. Адже «...за особливими обставинами того часу ситуація вимагала залишити у віданні духовенства нерухомі населені маєтки до певного часу»³⁰. Фактично це була секуляризація земель православної церкви в Правобережній Україні. Тоді ж, 25 грудня 1841 р., черговий указ поширив ці права Міністерства державних маєтностей і на нерухомість католицького духовенства³¹. Відмінність цього указу від попереднього полягала в тому, що майно білого духовенства, котре не підлягало передачі у відомство й управління міністерства, конфіскували у духовних ієрархів, опозиційних до російської влади.

Завершальними у цій низці законів були два укази від 10 травня 1843 р., якими затвердили штатний розпис для православних і католицьких єпархіальних управлінь, кафедральних соборів, монастирів та парафіяльного духовенства. Православні священики утримувались за рахунок державного жалування за штатним розписом. За католицькими священнослужителями залишали розмір жалування, котрий залежав від прибутків відібраних у них державою земельних володінь³².

Міністр державних маєтностей П.Д.Кисельов звернувся до Миколи I з доповіддю, в якій наголошувалося на ускладненнях, що виникли при утриманні штату Волинського й Ковенського архієрейських будинків через брак коштів. Єпархіальний архієрей та обер-прокурор Синоду М.О.Протасов звернулися до монарха з проханням сприяти наділенню їх земельними угіддями «...нарівні з монастирями...». Микола I 29 грудня 1852 р. підписав указ, дозволивши збільшити земельні ділянку від 100 до 150 дес. із вільних державних угідь³³.

Отже, російська влада після Листопадового повстання стала на шлях секуляризації земель як православного, так і католицького духовенства, перевівши їх на утримання з державного бюджету за штатним розписом, але оклад католицького духовенства не був зафіксований, а залежав від прибутковості тих маєтків, котрі були в них відібрані до казни. Відмова уряду від обов'язковості наділення сільських парафіяльних церков 33-десятиною пропорцією землі, зумовлювалася дедалі більшим зростанням селянського малоземелля у краї, яке викликало соціальне напруження й зростання цін на останню. Проте обов'язок компенсувати цей брак землі влада все ж поклала на селянство.

Унаслідок аграрної реформи, розвитку товарно-грошових відносин та різкого подорожчання землі відбувалися значні зміни в поземельних відносинах. Законодавство Російської імперії спрямовувало, впорядковувало і врегульовувало ці зміни, а також запроваджувало механізм контролю за ними. З цією метою 26 листопада 1862 р. імператор затвердив висновок Державної ради про розмежування церковних земель у поміщицьких маєтках. Їх дозволялось обмінювати на інші після розмежування селянських наділів із поміщицькими угіддями, але не інакше, як за добровільною згодою землевласника та єпархіального керівництва. Його інструктивні норми поширювалися переважно на Правобережну Україну для поступової ліквідації черезсмузжя в процесі втілення у життя аграрної реформи³⁴.

До Головного комітету з впорядкування становища сільського населення звернувся з відношенням Синод, в котрому сповіщалося про його капітали й грошові аннуати, сформовані з кредитів поміщикам Правобережної України від монастирів та церков як православного, так і греко-уніатського сповідань. Ці позики забезпечувалися поміщицькими маєтками. Враховуючи, що після отримання їх власниками викупної позики майнові інтереси православного духовного відомства могли залишитися незадоволеними, Синод просив поширити на нього механізм із сплати боргових коштів, приналежних римо-католицькому духовенству (правила від 1 листопада 1867 р.). Головний комітет погодився з цим та підготував положення, котре імператор затвердив 7 травня 1868 р.³⁵ Отже, керівництво православної церкви прагнуло повернути фінанси, які надавалися поміщикам західних губерній у кредит. За законом, церква не мала права займатися кредитною діяльністю, а тимчасово вільні кошти їй дозволялося розташовувати в державних відповідних установах. Але аннуатна традиція існувала у цих губерніях від часів Речі Посполитої. Хоча її подальше

застосування припинилось, але кредити духовенства продовжували гарантуватись поміщицькими маєтками. З плином часу багато поміщиків прагнули взагалі забути про свої фінансові зобов'язання, а враховуючи те, що на теренах цих губерній відбувалося декілька «хвиль» конфіскацій їх маєтностей, котрі продавалися з торгів, а також прискорився процес ротації їх власників, які й поняття не мали про них, виникала загроза неповернення значної суми кредитних капіталів духовенства. Враховуючи нагоду щодо запровадження обов'язкового викупу селянами земельних наділів і надання їм державної позики, керівництво римо-католицької та православної церков зажадало повернення цих коштів із викупних платежів. Цей законодавчий акт свідчив про багаторівневу заборгованість поміщиків Правобережної України, котра покладалася на ці платежі.

Законом від 1 квітня 1872 р. надавалося право міністру внутрішніх справ О.Є.Тимашеву дозволяти селянам-землевласникам відводити з викупленого земельного наділу ділянки землі для причтів новоутворених парафій³⁶. Отже, не можна не відмітити, що держава відмовилася від законодавчої підтримки забезпечення сільських церков 33-десятиною пропорцією землі. Цю добровільну місію поклали на селян-власників, а держава виступила в ролі кредитора. Потрібно зазначити, що цей обов'язок не поклали на поміщиків, які переважно були боржниками різних кредитних установ і приватних осіб, а саме на селян, котрих уряд вважав більш дисциплінованими щодо повернення кредитів, враховуючи кругову поруку.

Не зважаючи на це, 11 квітня 1872 р. імператор затвердив правила забезпечення земельним наділом сільські церкви Правобережної України. Він наділявся лише у тому разі, якщо загальна кількість церковних угідь була меншою 33 дес. Для тих церков, які були побудовані після 19 лютого 1861 р., наділ земельними угіддями проводився з поміщицьких та селянських земель пропорційно до їх кількості. Ці правила поширювалися на маєтки удільного відомства. Відвід церквам державних земель проводився люстраційними комісіями під час розподілу вільних (після наділу селянам) земельних угідь. Головний нагляд за наділенням сільським православним церквам землі в західних губерніях покладалася на Міністерство внутрішніх справ³⁷. Правила свідчили про те, що вимоги законодавства 30-х рр. XIX ст. про обов'язкове наділення православних сільських церков 33 дес. землі не були виконані й тому з кінця 40-х рр. влада відмовилася від його законодавчого гарантування. Неспроможність її виконати свої постанови не пояснювалися лише протидією поміщиків-католиків. У цьому були винні також місцеві адміністративні органи. Фактично цей законодавчий акт відновлював урядову політику стосовно православних церковних земель, котру не вдалося втілити в життя у першій половині XIX ст., що зумовлювалось антипольськими заходами верховної влади після Січневого повстання 1863 р., політикою русифікації Правобережної України, а також появою у краї російських землевласників, які не могли протидіяти наділу землею православних сільських церков.

Більше ніж через 11 років Олександр III затвердив закон від 15 листопада 1883 р., котрий продовжував політичне спрямування попереднього. На його підставі землі, відведені парафіянами для утримання церковного причту, дозволялось відчужувати лише в особливих випадках з особистого дозволу імператора, коли їх продаж чи обмін надавали церкві значну користь. Сума коштів, яку отримували від продажу церковних земель, оберталася

виключно на придбання державних цінних паперів чи купівлю іншої землі³⁸. Слід підкреслити, що закон встановив два нових принципи. Дозволялося продавати землі сільських церков, а кошти обертати у державні цінні папери, що надавало церквам безтурботне джерело прибутку. Отже, держава відстоювала ті засади, за котрих церква не повинна була займатися мирськими справами, а лише слугувати Богу. Їм відповідали умови капіталістичних реалій про те, що гроші «роблять» нові гроші та становлять надійне джерело церковного благоустрою. По-друге, парафіяльній церкві вперше гарантувалося повернення майна в разі відновлення її діяльності після ліквідації.

¹ Неволін К.А. История российских гражданских законов. – Санкт-Петербург, 1851.

² Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия на Подолии. – Каменец-Подольский, 1872.

³ Кочаков Б.М. Русский законодательный документ XIX – начала XX вв.// ВИД: Сб. статей. – Москва; Ленинград, 1937.

⁴ Зиченко А.Л. Церковне землевладіння на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994.

⁵ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1797. – Т. 25. – № 18273. – С.821–822.

⁶ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1798. – Т. 25. – № 18734. – С.436.

⁷ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 873. – Арк. 1; Спр. 1158. – Арк. 5; ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1798. – Т. 25. – № 18798. – С.436–438.

⁸ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 79. – Спр. 207. – Арк. 6.

⁹ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1800. – Т. 26. – № 19370. – С.114–115.

¹⁰ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 353. – Арк. 32.

¹¹ Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – вып. 11. – Каменец-Подольский, 1895. – С.119.

¹² ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1804. – Т. 28, № 21249. – С.70–71.

¹³ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1809. – Т. 30. – № 23994. – С.1276.

¹⁴ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1825. Т. 40. – № 30234. – С.74–77.

¹⁵ 2ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1829. – Т. 3. – № 3323. – С.837; ДАХО. – Ф. 227. – Оп.1. – Спр. 1488. – Арк. 16.

¹⁶ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 31. – № 24246. – С.200.

¹⁷ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1919. – Т. 36. – № 27622. – С.7–8.

¹⁸ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1822. – Т. 38. – № 29060. – С.219–221.

¹⁹ ДАХО. – Ф. 227. – Оп.1. – Спр. 3625. – Арк. 3

²⁰ ПСЗ. – Санкт-Петербург. 1804, Т. 28. – № 21394. – С.451–452.

²¹ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 353. – Арк. 32; Спр. 1084. – Арк. 9–10; Спр. 1086. – Арк.1.

- ²² Там само. – Спр. 945. – Арк. 7. – Спр. 947. – Арк. 110, 115 – 116; Спр. 1002. – Арк. 1; Спр. 1159. – Арк. 10.
- ²³ *В.С.Шандра*. Генерал-губернаторства в Україні в XIX ст. – К., 1905. – С.302.
- ²⁴ 2ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1831. – Т. 6. – № 4544. – С.345.
- ²⁵ 2ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1832. – Т. 7. – № 5675. – С.708–709.
- ²⁶ 2ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1834. – Т. 9. – отделение 2. – № 7389. – С.21–23.
- ²⁷ 2ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1834. – Т. 9. – отделение 1. – № 7498. – С.102–103.
- ²⁸ 2ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1842. – Т. 17. – отделение 1. – № 15873. – С.781–783.
- ²⁹ 2ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 16. – отделение 1. – № 14409. – С.221–239.
- ³⁰ Там же. – отделение 2, № 15152. – С.138–139.
- ³¹ Там же. – № 15153. – С.139.
- ³² 2ПСЗ. – Санкт-Петербург. – 1843. – Т. 18. – отделение 1. – № 16828. – С.304; № 16829. – С.305.
- ³³ 2ПСЗ. – Санкт-Петербург. – 1852. – Т. 27. – отделение 1. – № 26896. – С.791–792.
- ³⁴ 2ПСЗ. – Санкт-Петербург. – 1862. – Т. 37. – отделение 2. – № 38965. – С.425–426.
- ³⁵ 2ПСЗ. – Санкт-Петербург. – 1868. – Т. 43. – отделение 1. – № 45819. – С.548.
- ³⁶ 2ПСЗ. – Санкт-Петербург. – 1872. – дополнение к тому 47. – № 50677а. – С.59.
- ³⁷ Там же. – 1872. – Т. 47. – отделение 1. – № 50726. – С.476–483.
- ³⁸ 3ПСЗ. Санкт-Петербург. – 1883. – Т. 3. – № 1838. – С.445–446.